

IKBAL - ŽIVOT, LIČNOST I DJELA (I)

Mustansir MIR

I. SIALKOT (1877.-1895.)

Ikbal je rođen 9. novembra u Sialkotu, starom gradu u pokrajini Pendžab u Pakistanu. Nekih četiri i po stoljeća prije njegovoga rođenja, njegovi brahmanski preci u Kašmiru (sjeverna Indija) prešli su na islam. Krajem osamnaestog ili početkom devetnaestog stoljeća, kada je sikhaska vladavina zamijenila afganistansku, iz Kašmira u Sialkot je emigrirao Ikbalov pradjed ili njegovi sinovi. U svojim stihovima, Ikbal ukazuje na kašmirsko porijeklo i brahmanske korijene. On oplakuje patnje i jad ljudi prelijepe kašmirske doline. U jednom stihu, izražava čuđenje – a i podstaknut je na pomisao – da je, uprkos tome što je brahmanskog porijekla, postao upućen u mističke uvide koje su posjedovali samo veliki sufijski učitelji (ZA, 405). Ikbalov otac Nur Muhammed, po zanimanju krojač, bio je pobožan čovjek naklonjen misticizmu. Premda nije imao formalno obrazovanje, mogao je čitati knjige napisane na urdu i perzijskom jeziku i gorljivo je tragao za društvom učenjaka i mistika, od kojih su ga neki rado nazivali "neukim filozofom". Na učenim sijelima koja su se redovno održavala u njegovoj kući čitane su

knjige poznatih sufijskih klasika i ovo je sigurno predstavljalo prvi Ikbalov uvod u muslimanski misticizam. U želji da osigura vjersko obrazovanje svome sinu, Nur Muhammed je poslao četverogodišnjeg Ikbala u jednu džamiju u kojoj je naučio kako da čita Kur'an. Ikbal sa nježnošću pripovijeda nekoliko anegdota da bi pokazao kako je očeva jednostavna ali duboko religiozna ličnost suptilno ali i odlučno uticala na njegove poglede i ponašanje. Ikbalova majka, premda nepismena, bila je veoma poštovana u porodici kao mudra i darežljiva žena koja je nečujno pružala finansijsku pomoć siromašnim ženama te mirivala komšije u svađi. U ganutljivoj pjesmi napisanoj povodom njene smrti 1914. godine, Ikbal odaje priznanje samilosti i mudrosti svoje majke.

Samo godinu nakon što se upisao u kur'ansku školu, Ikbal, sada petogodišnjak, postaje učenik Sejjida Mir Hasana (1844.-1929.), istaknutog učenjaka religije i književnosti koji je vodio medresu u gradu. Tokom njihovog dugog druženja, Mir Hasan ne samo da je podučio Ikbala islamskom vjerskom nasljeđu, već mu je, također, pomagao da razvije vrlo prefinjen književni ukus. Za razliku od mnogih drugih

muslimanskih učenjaka u Indiji, Mir Hasan osjećao je hitnu potrebu da muslimani, pored vjerskog, usvoje evropsko – što, zapravo, znači sekularno – obrazovanje. Kad su 1857. godine zauzeli Delhi, Britanci su postali de jure vladari Indije, čiji su veliki dijelovi već bili de facto pod njihovom kontrolom. Bijes i frustracija potakli su mnoge muslimane da odbace sve što je bilo povezano sa Britancima koji su vladali i koji su već optužili muslimane za Ustanak iz 1857. Optuživali su Britance za vođenje politike pune predrasuda prema prethodno dominantnoj muslimanskoj političkoj i društvenoj poziciji. U polju obrazovanja, tradicionalne islamske discipline znanja te perzijski i arapski jezik ubrzo su izgubili svoju vrhovnu funkciju u društvu. Nasuprot tome, engleski jezik, moderna umjetnost i nauke dobili su na važnosti. Kao posljedica toga, smanjila se potražnja za profesorima arapskog i perzijskog jezika, dok se uvećala potražnja za profesorima engleskog jezika i modernih znanstvenih disciplina. Mnogi muslimanski vjerski prvaci odvrćali su učenike od učenja engleskog jezika – koji su nazivali jezikom nevjerničkih otimača Indije – a sprječavali su ih i da stiču moderno obrazovanje. Sir Sejjid Ahmad Kan (1817.-1898.), prosvjetni stručnjak i reformist, nije se slagao sa ovim stavom. Bio je uvjeren da spas indijskih muslimana leži u prihvatanju temeljite promjene koja se dogodila u stvarnom svijetu. S kritičkim stavom prema tradicionalnom islamskom obrazovnom sistemu, koje je nazvao stagnirajućim i neproduktivnim, potcrtao je potrebu da muslimani proučavaju engleski jezik i evropske umjetnosti i nauke. Mir Hasan složio se sa Sir Sejjidom i podržao njegovu ideju. Nagovorio je Ikbalovog oca da Ikbalu dopusti da se upiše u školu *Scotch Mission College* u Sialkotu, gdje je Mir Hasan bio profesor arapskog jezika. Ovdje je, 1895. godine, Ikbal stekao diplomu iz humanističkih nauka – najviši stepen koji je nudio ovaj koledž – što je predstavljalo dvije godine obrazovanja nakon srednje škole (*Scotch Mission College* kasnije je promijenio ime u *Murray College*, koji još uvijek postoji pod tim nazivom).

Dok je bio u *Scotch Missionu*, Ikbal, tada u 15. ili 16. godini života, počeo je pisati poeziju,

od čega je nešto objavljeno. Poput mnogih drugih pjesnika početnika, postao je *dopisni student* Mirze Daga (1831.-1905.), poznatog urdu pjesnika, čuvenog kao Slavuj Indije. Dag se divio Ikbalovom talentu, a Ikbal je uvijek bio ponosan što je jedan od njegovih studenata. U pjesmi koju je napisao povodom Dagove smrti, Ikbal je iskazao počast Dagovim savršenim umjetničkim sposobnostima.

Do osamnaeste godine, Ikbal je završio sve što mu je grad Sialkot mogao pružiti. Te rane godine pobudile su neke Ikbalove temeljne i osobne pristupe, simpatije i zanimanja. Roditelji su mu podarili duboku vjersku i mističku orijentaciju, koju će zadržati do kraja života. Dobro je poznata Ikbalova ljubav prema islamskoj svetoj knjizi Kur'anu. Kur'an, koji je redovno učio, bio je njegov stalni izvor inspiracije. I, doista, Ikbal tvrdi da njegova poezija nije ništa više od razjašnjenja kur'anske poruke. Otac mu je savjetovao da čita Kur'an kao da ga je baš njemu izravno objavio Bog, jer će ga tek tada, rekao je Ikbalu, uistinu shvatiti. Ova opaska ostavila je neizbrisiv trag na Ikbala i odredila njegov intelektualni i emocionalni odnos prema Kur'anu. To se kasnije odrazilo u znamenitom stihu:

Dok se Kur'an ne ukaže samom srcu tvome,

Ni Razi ni autor Kešsafa neće ti odriješiti njegove uzlove.

(BJ, 370)

(Fahr el-Din el-Razi /1150.-1210./ i Ebul Kasim Mahmud el-Zamakhshari /1075.-1144./ bili su kur'anski komentatori, a komentar potonjeg nosi naslov *El-Kešaf*.) Pretpostavlja se da je na Ikbalov izbor teme za doktorsku disertaciju – *Perzijska metafizička misao* – indirektno uticao njegov otac. U jasnoj aluziji na očev snažan duhovni uticaj na njega, Ikbal je govorio da on nije oblikovao svoj pogled na život kroz filozofsko istraživanje već da je to naslijedio i da je koristio logiku i zaključivanje samo da podrži i odbrani taj pogled.

Također je bio presudan uticaj koji je na Ikbala imao Mir Hasan. Mir Hasan je bio predani i prosvijetljeni učenjak koji ne samo da je u Ikbala usadio ljubav prema islamskom intelektualnom i književnom naslijeđu, već ga

je također upoznao sa modernim učenjem. Preko Mir Hasana, Ikbala je saznao za Sir Sejjida. Poznata je Ikbalova simpatija prema Sir Sejjidovom obrazovnom pokretu, iako je Ikbala imao ozbiljne rezerve prema vrijednostima koje je promovirao evropski obrazovni sistem. Nadalje, ako Ikbalova misao predstavlja jedinstvenu sintezu istočnih i zapadnih tradicija učenja i ako je ta sinteza uglavnom izražena kroz poetski medij koji je u isti mah i ozbiljan i rječit, onda su u Sialkotu, i uglavnom pod Mir Hasanovim vođenjem, položeni prvi temelji te sinteze i izabran medij za izražavanje – poezija. U pjesmi koja je napisana u slavu jednog indijskog muslimanskog evlije, Ikbala sa poštovanjem govori o intelektualnom i književnom dugu prema svom dragom učitelju. Godine 1922., kad je britanska vlada odlučila da mu dodijeli čin viteza, Ikbala je uslovio prihvatanje počasne titule priznanjem Mir Hasanove učenosti. Nakon što su ga upitali koje knjige je napisao Mir Hasan, Ikbala je odgovorio da je on sam knjiga čiji autor je Mir Hasan. Kad je Ikbala promoviran u viteza, 1. januara 1923., Mir Hasan je primio titulu šems el-'u-lemma (sunce učenjaka).

Godine 1893., Ikbala, tada šesnaestogodišnjak, oženio se sa Karim Bibi, koja je bila tri godine starija od njega. To je vjerovatno bio brzo pripremljen brak i postoje znakovi da je Ikbala bio protiv, premda se pokorio odluci starijih. Karim Bibi mu je rodila sina i kćerku. Napetost u odnosima ovog para dovela je do razvoda, ali Ikbala je ostao odgovoran za izdržavanje Karim Bibi, koja ga je nadživjela za osam godina.

II. LAHORE (1895.-1905.)

Godine 1895., Ikbala se, privučen većim mogućnostima za obrazovanje koje je nudio taj grad, preselio u Lahore. Kao glavni grad Pendžaba, Lahore je bio poznat po obrazovnim institucijama i kulturnim aktivnostima. Ikbala je sebi osigurao upis na poznati *Government College*, gdje je proveo četiri godine, stekavši diplomu 1897. – studirao je engleski jezik, filozofiju i arapski jezik – te magisterij iz filozofije 1899. godine. Ubrzo potom, Ikbala je na instituciji *MacLeod Arabic Reader*, pri Orijentalnom

koledžu u Lahoreu, gdje je predavao historiju, filozofiju i ekonomiju te radio na istraživačkim i prevodilačkim projektima. U prekidima je radio na ovome mjestu do 1904. Kraći period radio je kao asistent engleskog jezika na *Government Collegeu* i u jednom drugom koledžu u Lahoreu.

Upravo je u Lahoreu procvjetala Ikbalova intelektualna i književna nadarenost. U *Government Collegeu* bio je izložen opsežnoj i energičnoj tradiciji evropske nauke. Možda najjači uticaj na njega izazvao je sir Thomas Arnold (1864.-1930.), koji je podučavao u *Aligarh Collegeu* prije nego što se priključio *Government Collegeu*, 1898. godine. Dovoljno oštrouman da primijeti Ikbalove sposobnosti, Arnold ga je usmjeravao na više načina. Osim što ga je formalno podučavao, podstakao je Ikbala da poduzme nekoliko istraživačkih projekata. Tokom službe u instituciji *MacLeod Arabic Reader*, Ikbala je, na Arnoldov podsticaj, napisao istraživački rad o pojmu *Savršenog Čovjeka* kod muslimanskog mistika 'Abdulkarima el-Džili'ja, skratio je i preveo na urdu dvije engleske knjige (jedna o ranoj engleskoj historiji, a druga o ekonomiji) te napisao prvu knjigu na urdu jeziku o principima ekonomije.

Grad Lahore ponosio se sa nekoliko književnih udruženja, čiji su se članovi redovno sastajali i nudili prilike da i dobro poznati pjesnici i oni koji nadolaze izlože svoje radove široj javnosti. Ikbala se ubrzo dokazao kao dobar pjesnik. U početku se bavio konvencionalnim temama urdu poezije – ljubav, patnja zbog odvajanja od voljene, želja za ponovnim viđenjem – upotrebljavajući u tu svrhu tipični i popularni urdu gazal (ljubavna pjesma u lirskom stihu; u doslovnom prijevodu: ljubavni razgovor sa ženom). Domalo kasnije, izabrao je i usavršio nazm (pripovjedni stih) kao glavnu formu koju će preuzeti njegova poezija. Ali, Ikbalova originalnost je, i dok je bio pisac gazela, s vremena na vrijeme izbijala iz krutog okvira konvencije, a njegovi čudnovati prizori zaokupljali su pažnju publike i time mu omogućili priznanje čuvenih pjesnika i kritičara tog vremena.

Primjetne su tri karakteristike koje ukazuju na napredak Ikbalove poetičke karijere

u ovo doba. Prvo, Ikbalova poezija pokazuje povećan uticaj engleske poezije, što, naprimjer, potvrđuju njegove brojne pjesme o prirodi. Ali, umjesto da se oštro razide sa indijskom tradicijom perzijski intonirane urdu poezije, Ikbal koristi književne izvore te tradicije kad se bavi temama koje je posudio iz engleske poezije. Ovo je bio novi eksperiment i pozdravljen je kao dašak svježeg zraka u učmaloj atmosferi koju su načinili stilovi pisanja poezije tada prisutni na urdu jeziku. O takvoj tipičnoj pjesmi pod naslovom *Himalaji* govori se u poglavljima 2 i 3.

Drugo, pod uticajem engleske književnosti i evropske političke misli, ali i zbog političkih strujanja unutar Indije, Ikbal se počinje baviti patriotskim temama. Njegova *Nacionalna pjesma Indije* (BD, 83), koja počinje stihom *Naša domovina Indija najbolja je na cijelome svijetu*, postala je veoma popularna i često se horski pjevala, praktično kao himna u školama i na drugim skupovima širom zemlje.

Treće, Ikbalova poezija dobija novi pravac preko njegovog povezivanja sa *Anjuman-i Himayat-i Islam* (Društvo za podršku islamu). Društvo *Anjuman* osnovano je 1884. s ciljem da promovira dobrobit indijskih muslimana. Društvo je posebno pružalo novčanu podršku studentima, bibliotekama i sirotištima te pomagalo udovicama i siromašnima da, preko profesionalne obuke, stanu na svoje noge. Osnovana je i štamparija radi objavljivanja islamske literature. Na godišnjim svečanostima na kojima su se prikupljala novčana sredstva prisustvovala su i istaknute državne ličnosti, a okupljala se i šira publika. Na tim skupovima održavani su govori o važnim nacionalnim i društvenim problemima, a recitirane su pjesme koje su se pozivale na vjerska osjećanja. Na godišnjem sastanku iz 1900. godine Ikbal je pročitao pjesmu *Tužbalica siročeta*, koja je toliko dirnula publiku da je bio zamoljen da je opet pročita. Djelomično zahvaljujući Ikbalovoj pjesmi, prikupljanje novca te godine bilo je više nego uspješno.

Mnogo više nego u Sialkotu, Ikbal je u Lahoreu bio izložen dvjema tradicijama istočnog i zapadnog učenja. To se može primijetiti po nastavnim predmetima koje je studirao na *Government Collegeu* – arapski

jezik, engleski jezik i filozofija. Kao i u Sialkotu, tako je i u Lahoreu Ikbal pronašao sposobnog mentora – dragi kamen koji je Mir Hasan otkrio u Sialkotu, Arnold je u Lahoreu izbrusio u blještavi brilijant. Pod Arnoldovim predanim pokroviteljstvom, Ikbal pjesnik je također postao Ikbal akademik. Ikbalov studij, pisanje i interesi postali su uveliko raznoliki: predavao je engleski jezik, filozofiju, historiju i ekonomiju na nekoliko koledža, a njegova djela su jednako uključivala i razradu različitih tema. Arnold ga je podstakao da nastavi školovanje na Zapadu.

Ikbal je vjerovatno već započeo proces intelektualnog sintetiziranja istočnih i zapadnih tradicija. Mladica iz Sialkota postala je čvrsto drvo na plodnom tlu Lahorea.

III. EVROPA (1905.-1908.)

Arnold i Ikbal međusobno su se veoma cijenili. Kad je Arnold otišao u Englesku 1904. godine, Ikbal je napisao dirljivu pjesmu kojom mu odaje počast i izražava odluku da ga prati u Englesku. Sa novčanom pomoći svoga starijeg brata, Ikbal je mogao ispuniti želju. Godine 1905. stigao je u Cambridge, te pristupio *Trinity Collegeu* kao istraživač. Početkom dvadesetog stoljeća *Cambridge* je bio priznati centar za arapske i perzijske studije. Jedna od istaknutih osoba na Cambridgeu bio je i Reynold M. Nicholson, koji je kasnije preveo Ikbalovo pjesničko djelo sa perzijskog jezika *Asrar-i Hudi* na engleski (1920.). Upravo se na Cambridgeu Ikbal susreo sa filozofom Johnom McTaggartom i prisustvovala njegovim predavanjima o zapadnom mišljenju. U međuvremenu se Ikbal se upisao na pravo na *Lincoln's Inn* u Londonu. Na Arnoldov prijedlog, nadalje, upisao se na doktorske studije na Univerzitetu u Münchenu. U junu 1907. Ikbal je stekao diplomu na *Cambridgeu*. U novembru 1907. godine Minhenski univerzitet mu je dodijelio doktorsku diplomu za tezu o razvoju metafizike u Perziji. U julu 1908. Ikbalu je odobrena pravnička praksa u Londonu. Iste godine, njegova doktorska disertacija objavljena je u Londonu.

Evropska faza Ikbalovog života bitna je zbog nekoliko razloga. Tokom ovog perioda Ikbal se gotovo potpuno usmjerio na svoje studije;

nikad prije ili kasnije nije vodio tako intenzivan akademski život. To je pokazalo rezultate – tri diplome sa tri prestižna univerziteta u tri godine zadivljujući je rezultat po bilo kom kriteriju. Tokom boravka u Evropi, Ikbal je dobro usvojio njemački jezik. Već je bio upoznat sa mnoštvom njemačkih djela u prijevodu, ali sada je bio u stanju proučavati njemačku filozofsku i književnu tradiciju iz prve ruke i detaljno. Od ovog perioda nadalje u njegovim djelima sve su češći osvrti na njemačke autore i njihove ideje i Ikbal počinje uviđati da je njegova uloga u Indiji slična onoj koju je zauzimao Goethe (Gete) u Njemačkoj, a kome se veoma divio. Uticaj njemačke misli i književnosti je tako, čini se, služio kao protuteža engleskom uticaju. Ispravno se pretpostavlja da je Ikbalova zainteresiranost za njemačku književnost djelomično rezultat fenomena orijentalnog pokreta, koji predstavlja uticaj Hafiza, Sađija, Rumija i drugih perzijskih pjesnika na pisce poput Herdera, Rückerta, Goethea, Schillera i Heineea.

Ikbalova zaokupljenost studijama u Evropi pružala mu je malo prilika da piše poeziju. Mali je broj pjesama koje je napisao u ovom periodu i često je morao odbijati zahtjeve da napiše pjesme za časopise i novine u Indiji. Dok je bio u Evropi, Ikbal je, zapravo, postao skeptičan prema potrebi da uopće piše poeziju: čini se da ga je prilika za razmišljanje i opažanje koju je dobio tokom boravka u Evropi ponukala da promisli o ulozi pjesnika u društvu. Imajući na umu indijski kontekst, zaključio je da je poezija na urdu jeziku, sa svojim dekadentnim temama i klišeiziranim izrazima, potpuno neodgovarajuća za više ciljeve izgradnje nacije. Njegova povezanost sa društvom *Anjuman-i Himayat-i Islam* već ga je potaknula da piše pjesme o indijskoj muslimanskoj zajednici, a čini se da je Ikbal postao još više svjestan potrebe da umjetnost posveti životu. U isto vrijeme, čini se da je osjećao izvjesnu svoju nedostatnost – naime, nedostajala mu je sposobnost da piše onu vrstu poezije koju je vrijeme zahtijevalo – i tako je odlučio prestati pisati poeziju. Kad su se njegovi prijatelji suprotstavili ovoj odluci, odlučio je povinovati se Arnoldu, koji ga je nagovorio da je nastavi pisati.

U Evropi, kao i u Lahoreu, Arnold je

igrao važnu ulogu u Ikbalovom obrazovanju i intelektualnom uzdizanju te je Ikbalov boravak u Evropi pojačao vezu među njima. Arnold je bio taj koji je uredio da Ikbal stupa na *Trinity College* na Cambridgeu čak i prije Ikbalovog dolaska u Englesku. Tokom svojih boravaka u Londonu, Ikbal je često odsjedao kod Arnolda i, kad je Arnold uzeo šestomjesečni dopust na Londonskom univerzitetu, Ikbal ga je zamijenio kao profesor arapskog jezika. Upravo na Arnoldovu i preporuku drugih, Ikbal je izuzet od obaveze boravka na Minhenskom univerzitetu tokom svojih doktorskih studija. Nakon što je objavio svoju doktorsku tezu, Ikbal ju je posvetio Arnoldu.

U Evropi je Ikbal mogao provesti kritičko proučavanje zapadne civilizacije izbliza, o čemu će dati komentar u mnogim svojim kasnijim djelima. Iako se divio određenim aspektima te civilizacije, kritički se osvrtao na njenu sekularnu narav i upozorio muslimane na opasnosti slijepog oponašanja Zapada. U jednom od svojih stihova, Ikbal govori: *Oluja sa Zapada pretvara muslimane u prave muslimane* (BD, 267). Navodno, ova opaska se, prvo i prije svega, odnosi na samoga Ikbala. Tokom boravka u Evropi, Ikbal je pretrpio veliku promjenu u svom nazoru i procjeni nacionalizma. Prije nego što se otisnuo u Evropu, borio se za indijski nacionalizam i promovirao hinduističko-muslimansko jedinstvo. Prema Ikbalu, čovjekova lojalnost domovini mogla je koegzistirati sa odanošću religiji bez bilo koje ozbiljne napetosti između domovine i vjere. Kao posljedica toga, pisao je pjesme u kojima je veličao indijski nacionalizam. U Evropi, Ikbal se iz prve ruke osvjedočio o dubokom neskladu koji je šovinistički nacionalizam izazvao među glavnim evropskim silama i koji će, nekoliko godina kasnije, svoj vrhunac doživjeti u Prvom svjetskom ratu. Razmišljanje o evropskoj političkoj situaciji navelo je Ikbala da povuče razliku između teritorijalnog i etničkog nacionalizma u Evropi i ideološkog univerzalizma islama i naposljetku je odbacio prethodni u korist potonjeg. Ovaj preobrat u Ikbalovoj misli imao je dalekosežne posljedice na njegovo pjesništvo i mišljenje.

IV. OSJEĆAJ MISIJE (1908.-1938.)

Po povratku u Indiju, u julu 1908. godine, Ikbal se posvetio pravničkoj praksi u Lahoreu, gdje je neko vrijeme također predavao filozofiju na univerzitetu na kom je studirao, *Government Collegeu*. Borba da se finansijski osigura iziskivala je mnogo vremena. Također, njegov bračni život bio je daleko od sretnog. Njegov prvi brak bio je neuspješan. Godine 1910. oženio se sa Sardar Begum, a 1913. Muhtar Begum. Nevolje u privatnom životu ostavljale su mu malo vremena da se bavi svojim književnim interesima i zbog toga je, u prve dvije ili tri godine po povratku iz Evrope, napisao vrlo malo poezije. Ipak, sve više je sudjelovao u radu nekoliko dobrotvornih društvenih organizacija i na različite načine uključio se u nekoliko obrazovnih institucija, uključujući Pendžapski univerzitet i *Mohamedanski Anglo-Oriental College*.

Godine 1911., britanska vlada – popustivši hinduističkim političkim zahtjevima, ali izazvavši duboko razočarenje među muslimanima – opozvala je odluku o dijeljenju pokrajine Bengal iz 1905. godine. I stanje na međunarodnoj sceni također je tištilo muslimane. U 1911. i 1912. godini Italija je okupirala Libiju, Francuska je anektirala Maroko, a nekoliko balkanskih država napalo je Tursku, lišavajući je njenih istočnoevropskih posjeda. Događaji u domovini i u inostranstvu prizveli su osjećanje očaja i bespomoćnosti kod mnogih osjetljivih muslimana, uključujući Ikbala, čiji život je od tada bio obilježen sve većim i značajnijim ciljevima. I u poeziji i u prozi Ikbal sada počinje oslovljavati jedno stanje muslimana – ne samo u Indiji, već u cijelom islamskom svijetu – i tako njegove političke i filozofske ideje počinju poprimati konačni oblik. Prema samom Ikbalu, upravo tokom boravka u Engleskoj postao je obuzet pitanjem propasti historijske muslimanske zajednice. Ova zaokupljenost uočljiva je u njegovoj kasnijoj književnosti.

Ikbalove pjesme na urdu jeziku pojavljivale su se u časopisima, ali prva knjiga poezije, koja je objavljena 1915. godine, bila je *Asrar-i Khudi* na perzijskom jeziku, i ta knjiga pokušala

je ponuditi sistematsku obradu glavnih ideja Ikbalove zrele misli.

Nicholsonov engleski prijevod ovog djela (1920.) uveo je Ikbala na Zapad kao glavnog književnog i filozofskog autora. U recenziji ovog engleskog izdanja, Herbert Read je uporedio Ikbala sa poznatim američkim pjesnikom Waltom Whitmanom (1819.-1892.). U svome vidokrugu i pozivu, djelo *Asrar-i Hudi* obraća se cijeloj muslimanskoj zajednici. Uslijedilo je nekoliko drugih zbirki poezije na perzijskom i urdu jeziku. Pošto je postao veoma angažiran na intelektualnim, obrazovnim i društvenim poljima, Ikbal je držao javne govore i akademska predavanja, pisao članke za časopise i novine, pomagao u izradi udžbenika za učenike u školama i studente na koledžima te se dopisivao sa mnoštvom ljudi, izražavajući u mnogo slučajeva svoje poglede na pitanja od državne i međunarodne važnosti. Njegovo glavno filozofsko djelo, *Obnova vjerske misli u islamu* (*The Reconstruction of Religious Thought in Islam*), objavljeno je 1934. Pozvan je da održi predavanja (Rhodes lectures) 1934. godine, ali je, zbog slabog zdravlja, bio spriječen otputovati u Englesku.

Muslimanska zajednica u svijetu – ummet – postaje centar Ikbalove pažnje u periodu koji je nastupio nakon povratka iz Evrope. Ikbal, koji je već prije napisao *Nacionalnu pjesmu Indije* (BD, 83), u kojoj govori *Mi smo Indijci* i *Indija je naša domovina* (*Nacionalna pjesma indijske djece*, (BD, 87) može se također spomenuti u vezi s tim), sada piše *Pjesmu islamske zajednice*, uz proglas *Mi smo muslimani, sav svijet naša je domovina*. Ikbalova briga za oplemenjivanje i dobrobit ummeta vidljiva je u njegovom aktivnom sudjelovanju u nekoliko svjetskih događaja koji su imali posljedice po islamski svijet. Kad je avanturist Bachchahi Saqao zauzeo Kabul, u januaru 1929., zbacivši vladara Amanullaha Hana, Ikbal je apelirao na indijske muslimane da podrže borbu afganistanskog generala Nadira Šaha da pobijedi Bachchahi Saqaoa. U septembru 1929., Ikbal je vodio ogromni javni skup koji je održan u znak protesta protiv rastućeg cionističkog uticaja pod britanskim pokroviteljstvom u Palestini. U svom govoru je objavio da muslimani ne smiju vjerovati istražnoj komisiji koju je

Britanija namjeravala poslati u Palestinu. Godine 1931. predstavljao je muslimane Indije na zasjedanju Svjetskog islamskog kongresa, održanog u Palestini. U 1931. i 1932., opet u ime indijskih muslimana, Ikbal je sudjelovao na okruglim stolovima i konferencijama održanim u Londonu radi odlučivanja o političkoj budućnosti Indije. Godine 1933. Ikbal i dvojica njegovih prijatelja otputovali su u Afganistan na poziv Nadira Šaha, koji se želio posavjetovati s njima u vezi sa obrazovnim sistemom Afganistana.

U stvarnosti je većina Ikbalovih političkih aktivnosti, naravno, bila ograničena na Indiju. Godine 1926. izabran je za člana Pendžapskog zakonodavnog vijeća i tu poziciju je držao do 1930. Odigrao je važnu ulogu u određivanju smjera Muslimanske lige, koja će postati najveća indijska muslimanska politička stranka. Kad su aktivnosti militantnih hinduskih misionarskih pokreta poput Shuddhija i Sanghatana dovele do hindusko-muslimanskih nemira, Ikbal je pozvao muslimane da slijede primjer indijske hinduske zajednice i da se oslone na sebe za opstanak i napredak svoje zajednice. Bivši pristalica hindusko-muslimanskog jedinstva, Ikbal je na kraju postao sumnjičav u održivost tog projekta zaključivši da muslimani Indije moraju sačuvati svoju različitu vjersku i kulturnu bit. Također je govorio o potrebi zasebnog izbornog sistema za hinduse i muslimane u Indiji. U decembru 1930., na godišnjem sastanku Sveindijske muslimanske lige u Allahabadu, održao je znameniti predsjednički govor u kom je predložio stvaranje odvojene domovine, barem za muslimane sjeverozapadne Indije. Premda nije doživio da vidi stvaranje Pakistana 1947. godine, Ikbal je poštovan kao duhovni otac Pakistana i kao pakistanski nacionalni pjesnik.

V. LIČNOST

Ikbal je odvrćao ljude da se raspituju o njegovom osobnom životu i nije bio oduševljen da se piše njegova biografija. Ipak, njegova djela pružaju mnoge letimične poglede na njegovu ličnost. Njegove biografije su drugi bogat izvor informacija o Ikbalu, kao i sačuvana prepiska. U autobiografskoj pjesmi *Pobožnost i bezvjerje*

(BD, 59-60), Ikbal govori o nekom susjedu, vjerskom učenjaku koji je čuo da Ikbal, premda dobro upućen u islamsko pravo i religiju, nije baš pobožan; da uči Kur'an u zoru, ali da voli muziku, koju islam zabranjuje; da pod uticajem svog filozofskog obrazovanja odbija smatrati Hinduse nevjernicima; da mu nije strano druženje sa lijepim ženama; da je sklon šijijama; da je Ikbal, ukratko, *zavežljaj suprotnosti*. Kad je Ikbal jednoga dana susreo tog učenjaka, priznao je da ni sam ne zna istinu o sebi i da želi jednog dana *spoznati Ikbala*. Pjesma se završava ovim distihom:

Čak ni Ikbal Ikbala ne poznaje –

I to, tako mi Boga, nikakva šala nije!

Iako je sigurno to da u pjesmi postoji nota neozbiljnosti, tačna je iznesena osnovna ideja – to jest da je Ikbal višestruka osobnost.

I po prirodi i po obrazovanju Ikbal je bio ozbiljna osoba sklona razmišljanju. Odrastao je u sredini u kojoj je cijenjena pobožnost i učenost. Ikbal je kao dijete strpljivo sjedio na sijelima koja su održavana u njegovom domu, a na kojima su obrazovani ljudi čitali islamske mističke klasike, koje on tada nije mogao razumjeti. Gajio je duboko poštovanje prema istaknutim vjerskim i mističkim ličnostima iz islamske historije – zapravo, iz svjetske historije – o čemu svjedoči njegova poezija.

Nedvojbeno je, ipak, to čemu je u svom životu Ikbal bio predan. I intelektualno i emocionalno, bio je posvećen idealima islama, koji su mu usađivani od ranog doba, i ova posvećenost vremenom je rasla, dok njegova misao nije postala potpuno *kur'anizirana*, kako sam primjećuje.

Ikbal nikako nije bio religiozni mračnjak. Nekoliko autora pisalo je o njegovom prihvatanju ljudskog roda u najširem smislu. Njegovi najbliži prijatelji bili su ne samo muslimani, već kršćani, hindusi i sikhi, i u svojoj poeziji on veliča nekoliko poznatih drevnih i savremenih nemuslimana.

Jedna od vrlina koju je Ikbal cijenio bila je *fakr*. U doslovnom prijevodu *siromaštvo*, ova riječ, kako je korištena u Ikbalovom pjesništvu, predstavlja odnos samodovoljnosti i ravnodušnosti prema zamkama moći i slave (Ikbal također koristi riječ *derviši* u približno

istom značenju). On ne samo da je naučavao *fakr*, već ga je i prakticirao. Kao advokat, nije prihvatao više od nekoliko parnica u isto vrijeme, s namjerom da osigura onoliko prihoda koliko bi mu trebalo da izdrži mjesec ili dva. Kad mu je Sir Akbar Haydari, premijer Hajderabada, poslao ček od hiljadu rupija, Ikbal, predosjetivši da je Sir Akbar učinio ovaj gest kao uslugu njemu, vratio je ček i napisao pjesmu, spominjući svoj *fakr* – to jest osjećaj dostojanstva – kao razlog zašto je odbio prihvatiti ponuđeno.

Hrabrost je druga vrlina koju je Ikbal cijenio. Sigurno je i sam imao samouvjerenu hrabrost. Kad je proglašen vitezom, jedan od prijatelja pisao mu je izrazivši strah da Ikbal, sada u obavezi prema britanskoj vladi, više neće moći slobodno govoriti o onome što je od nacionalne važnosti. U svom odgovoru, Ikbal veli da ga nikakva sila na zemlji ne može spriječiti da govori istinu. Kasniji događaji su to i potvrdili.

Ikbal je bio emocionalan; to je bilo rezultat njegovog osjećajnog odnosa i prema vjeri i prema estetici. Plakao bi kad uči Kur'an. Ponekada su primjerak Kur'ana, vlažan od njegovih suza, morali stavljati na sunce da se osuši. Slično su ga doticali snažni stihovi. U jednom slučaju bio je toliko obuzet emocijama kad je čitao stihove da se gotovo onesvijestio (RMI, 211). Jedan od snažnih događaja u njegovom emotivnom životu bila je posjeta džamiji u Kordobi u Španiji. Posjeta ga je, po njegovim riječima, uzdigla *u visine koje nikad prije nisam iskusio* (RMI, 459). Mnogi smatraju da je pjesma *Kordobska džamija* njegovo ključno djelo.

Ikbal je znao prepoznati talent. Pozivao je ili ohrabrivao brojne pojedince da poduzmu različite projekte koje je smatrao važnima. Nagovorio je Muhammeda Alija Jinnaha – kasnije osnivača Pakistana – da se vrati iz Engleske u Indiju i osigura političko vodstvo muslimanima te zemlje. Pozvao je Ebu-l-A'la Mavdudija – koji je kasnije bio osnivač vjersko-političke stranke *Jama'at-i Islami* – da poduzme obnovu islamske pravne misli na odgovarajućim pravcima (projekt nije realiziran jer je Ikbal umro nedugo zatim). Pozvao je nekoliko studenata Amira Mina'ija da napišu biografiju

tog velikog urdu pjesnika, preporučujući da se napiše na engleskom jeziku i objavi u jednom od britanskih časopisa ili novina.

Ali, ozbiljni intelektualac Ikbal imao je i zabavniju stranu svoje ličnosti. Imao je istančan smisao za humor i britku satiru. Dobri primjeri humora i ironije nalaze se u nekoliko njegovih poetskih djela, poput *Bang-i Dare*, čiji završni dio nosi naslov *Zarifinah* (*Šaljivo*). Jedna od pjesama u ovom dijelu (BD, 284) suprotstavlja poslovni odnos između učitelja i učenika u modernom zapadnom obrazovnom sistemu sa srdačnim odnosom punim ljubavi između to dvoje u tradicionalnom istočnom obrazovnom sistemu. Igra riječi na primjeru perzijske i urdu riječi *dil* (srce) i engleske riječi *bill* (račun) daje sarkastičnost ovom kontrastu. Ikbal kaže da je nekad bilo vrijeme kad je učenik osjećao da daje *dil* (srce) učitelju u zahvalnost zbog njegovih usluga, ali u ovim drukčijim vremenima učenik, nakon što završi sa školovanjem, govori učitelju: *Mogu li platiti račun, molim vas!*

Ikbal ni u kom slučaju nije bio nereligiozan, ali je posebno uživao u blagoj ironiji prema samome sebi i često se predstavljao – poprilično ubjedljivo prema nekima – kao osoba koja ne mari mnogo za vjerske zapovijedi. Neki smatraju da je u tome on odražavao uticaj *malamatija*, muslimanskih mistika koji su namjerno, kao način samopročišćenja, činili djela koja su izazivala javni prijekor.

Ikbal je imao prefinjen književni ukus. Navikao je da detaljno pregleda svoja djela, što je često rezultiralo u odgađanju objavljivanja, a isto tako je često uništavao pjesme za koje nije smatrao da posjeduju nivo izuzetnosti. Njegovo vladanje perzijskim i urdu jezikom može se primijetiti kroz književnu prepisku sa učenjacima u kojoj je branio upotrebu odgovarajućih riječi i fraza, u svoj prilog citirajući velikane ta dva jezika. Ipak, spremno je prihvatao i cijenio dobro utemeljenu kritiku.

Volio je muziku i vješto svirao na gitari. Imao je melodičan glas i često su ga molili da pjeva svoje pjesme na javnim okupljanjima. Nije mnogo jeo. Nije jeo govedinu – to ustezanje je vjerovatno bilo ostatak brahmanskog poštovanja prema kravi, kako kaže njegov sin Džavid Ikbal. Mango mu je bilo omiljeno voće i volio je

ukiseljenu repu (staovnici Kašmira su poznati po tome da vole povrće). Volio je skupljati fotografije poznatih pjesnika.

Ikkal je postao legenda još za vrijeme svog života, a od tada mu ugled raste. Citirati Ikkalov stih kao argument praktički znači pobijediti u raspravi, barem to važi u Pakistanu. Ipak, to nije uvijek bio slučaj. U brojnim prilikama kritizirali su ga i zbog pogleda i zbog stila. Mnogi su ga kritizirali. Napadali su ga zato što je prihvatio čin viteza, zato što je pisao pjesme koje su veličale ili slavile uspomenu na neki događaj (poput krunidbe Georgea V. ili smrti kraljice Viktorije), zato što je odbio pružiti podršku pokretu građanske neposlušnosti protiv Britanije, zato što je u svome pjesništvu oslovljavao Boga na naizgled smion način. Ali, Ikkal je imao i svoje branitelje, od kojih su neki bili najpoznatiji vjerski učenjaci i pisci. Upravo su oni pripremili duhovnu odbranu Ikkala na optužbe protiv njega.

Ikkal je proživio jednostavan, dostojanstven i dosljedan život. Biografi ističu da je tokom većeg dijela svog života – a posebno zadnjih nekoliko godina, kad je bio na vrhuncu slave – živio u lošim imovnim uslovima. Samo da je zamolio, Britanci bi bili presretni da mu pomognu i pruže novčanu podršku, ali ih nikad nije zamolio. Prikladno je nazvan *najsiromašnijim vitezom*.

VI. DJELA

Ikkal je s lakoćom pisao na tri jezika – na urdu, perzijskom i engleskom – i napisao je djela na sva tri. Pisao je prozu na engleskom, poeziju na perzijskom te i prozu i poeziju na urdu. Slijedi kratki uvod u njegova djela, poredana po datumu objavljivanja:

Pjesnička djela

Asrar-i Hudi (*Tajne sopstva/jastva*; perzijski jezik; 1915.). Oslanjajući se na vjerske, duhovne i književne izvore islama, Ikkal u ovom djelu nudi iscrpan iskaz svoje filozofije jastva, ilustrirajući glavne elemente te filozofije pričama i anegdotama. U toj poemi Ikkal je svjestan svoje uloge prenosioca poslaničke poruke muslimanima svoga doba. Suština te

poruke je odgoj dinamičke ljudske ličnosti preko djelovanja, borbe i prihvatanja životnih izazova. U ovoj poemi Ikkal priznaje uticaj Rumija, koji je postao stalni izvor inspiracije i vodstva. Poema također prikazuje Ikkalovu uvjerenost u to da je prava funkcija umjetnosti oplemenjivanje života.

Rumuz-i Bihudi (*Tajnovitosti nesopstvenosti/nesebnosti*; perzijski jezik; 1918.). Ovo djelo je dodatak djelu *Asrar-i Hudi*. Dok se *Asrar-i Hudi* bavi razvojem pojedinačnog jastva, *Rumuz-i Bihudi* bavi se ulogom i funkcijom pojedinca u društvu. Prema Ikkal, pojedinci mogu ispuniti svoj potencijal samo unutar društva i samo kad doprinose širim ciljevima zajednice kojoj pripadaju. U stvarnom značenju, može se govoriti o sopstvu zajednice na isti način na koji se govori o individualnosti.

Pajam-i Mašriš (*Poruka Istoka*; perzijski jezik; 1923.). U Predgovoru *Pajam-i Mašrika*, Ikkal navodi da ga je Goetheov *Zapadno-istočni divan* potaknuo da napiše *Pajam-i Mašrik*. Nakon što je naveo Heinea u svrhu toga da Goetheov *Divan* predstavlja duhovno slab pokušaj Zapada da crpi snagu i vitalnost sa Istoka, Ikkal kaže da *Pajam-i Mašrik* nastoji potcrtati moralne i vjerske istine koje obrazuju karakter pojedinaca i nacija. Ovo djelo ima i neposredniji, praktični cilj, jer Ikkal primjećuje da stanje u Indiji danas ima sličnosti sa stanjem u Njemačkoj u Goetheovo doba. *Pajam-i Mašrik* bavi se različitim filozofskim, političkim i književnim temama i predmetima i predstavlja neke od najviših dometa Ikkalove pjesničke umjetnosti.

Bang-i Dara (*Zvuk karavanskog zvona*; urdu jezik; 1924.). Ovo djelo, podijeljeno na tri dijela, sa prvim dijelom završenim 1905., a drugim 1908., pomaže nam da razumijemo, kao niti jedna druga Ikkalova knjiga, nekoliko aspekata razvoja njegove misli i usmjerenja. Prvi dio uključuje neke znamenite pjesme o prirodi, nekoliko pjesama za djecu – od kojih su neke prijevodi ili adaptacije zapadnih originala – te nekoliko patriotskih pjesama. Uvod Sir Abdulkadira daje korisne informacije o kontekstu djela.

Zebur-i 'Ajam (*Perzijski psalmi*; perzijski jezik; 1927.). U jednom od svojih pisama, Ikkal rezimira sadržaj ovog djela napisanog u četiri

cjeline: prve dvije, svaka ponaosob, predstavljaju čovjeka u razgovoru s Bogom i čovjeka koji komentira ljudski svijet; treći dio nudi odgovore na niz filozofskih pitanja postavljenih u pjesmi jednog muslimanskog mistika iz trinaestog i četrnaestog stoljeća; četvrti dio se odnosi na uticaj ropstva na religiju i kulturu nacije. Međutim, u općoj upotrebi naslov *Zebur-i 'Ajam* odnosi se na prva dva dijela, od kojih je svaki stekao gotovo nezavisan položaj kao pjesma. I zbog dubine misli i zbog izvanrednosti dikcije i stila, *Zebur-i 'Ajam* zauzima posebno mjesto u Ikbalovom pjesničkom korpusu.

Džavid-Namah (*Pjesma vječnosti*; perzijski jezik; 1932.). Ova poema, koja je često poređena sa Danteovom *Božanstvenom komedijom*, pripovijeda o Ikbalovom duhovnom putu pod Rumijevim vodstvom kroz niz nebeskih sfera, o putu koji se završava tako što Ikbal dolazi do Božije prisutnosti i razgovara s Njim. Sva glavna filozofska i druga pitanja s kojima se Ikbal bavio u svojim djelima ovdje se promatraju iz ujedinjene perspektive, stvarajući koherentan plan misli. U ovom djelu Ikbal razmatra brojne sisteme mišljenja, pokrete i ličnosti iz drevne i moderne historije.

Musafir (*Putnik*; perzijski jezik; 1934.). Ova pjesma sadrži Ikbalova razmišljanja o historiji Afganistana tokom posjete toj zemlji na poziv Nadira Šaha i izražava svoju nadu da će hrabri i slobodoljubivi Afganistanci, uz pomoć Kur'ana, oživjeti slavu islama.

Pas Čih Bajad Kard Aj Akvam-i Šark? (*Šta se sada mora učiniti, o narodi Istoka?*; perzijski jezik; 1936.). Cilj ove pjesme je da osvijesti muslimane svijeta zbog realnosti nastale nakon talijanske invazije na Abesiniju 1936. godine. Premda se Ikbal usredotočuje na politička pitanja tog vremena, poema razrađuje nekoliko vjerskih i političkih tema koje se nalaze u drugim Ikbalovim djelima.

Zerb-i Kalim (*Musaov udarac*; urdu jezik; 1936.). Ikbal je ovu pjesmu nazvao objavom rata protiv sadašnjice. *Zerb-i Kalim* se sa izrazitim kritičkim nabojem osvrće na neke aspekte moderne – tačnije zapadne – politike, kulture i načina života. Ova knjiga osuđuje i muslimanska društva i svijet u cjelini zato što nisu uspjeli živjeti po visokim, plemenitim

principima; također poziva čitaoce da rade na promjeni svijeta.

Armagan-i Hidžaz (*Dar Hidžaza*; perzijski i urdu jezik; 1938.). Objavljena posthumno, poema *Armagan-i Hidžaz* ima dva dijela, jedan je napisan na perzijskom, a drugi na urdu jeziku. Sačinjena je uglavnom od katrena koji sažimaju Ikbalove poglede i ideje o mnogim temama. Odjeljak na urdu jeziku sadrži poznatu pjesmu *Iblisovo savjetodavno vijeće*, u kojoj Iblis, ili Sotona, nakon što poslušava savjetnike, koji su zabrinuti zbog pojave novih filozofskih sistema i pokreta u svijetu, govori da je islam jedina prava prijetnja satanskoj vladavini u svijetu.

Prozna djela

Ilmu'l-Iktisad (*Politička ekonomija*; urdu jezik; 1903). *Ilmu'l-Iktisad*, kako Ikbal navodi u predgovoru, zasnovan je na *nekoliko dobro poznatih i autentičnih knjiga* i sadrži, na nekim mjestima, također i njegova *lična mišljenja* (str. 32). Nakon prikazivanja prirode i metode ekonomije, knjiga se bavi temama proizvodnje, razmjene, distribucije i potrošnje bogatstva, tim redom. U ovoj knjizi Ikbal je skovao ekvivalente na urdu jeziku za brojne engleske ekonomske termine. Ikbal zaključuje da je ekonomski razvoj jedne nacije povezan sa obrazovanjem masa. Nekoliko ekonomskih ideja koje su predstavljene u kasnijim proznim ili pjesničkim djelima vraćaju se direktno ili indirektno na *Ilmu'l-Iktisad*.

Razvoj metafizike u Perziji (engleski jezik; 1907.; objavljeno 1908.) bio je naslov doktorske disertacije koju je Ikbal izložio na Minhenskom univerzitetu. Premda je napisana prije gotovo stotinu godina, još uvijek je veoma interesantna naučnicima, a nekoliko dijelova je shvatljivo i običnom čitaocu.

Zalutala razmišljanja (uredio Džavid Ikbal; engleski jezik; 1910.). Ovo je bilježnica koja sadrži Ikbalove *čudne bilješke o impresijama spram knjiga koje je u to doba čitao, o mislima i osjećanjima prema okolini u kojoj je živio i sjećanja na studentske dane* (urednikov uvod, str. 1). S obzirom na to da je Ikbal pisao ove bilješke u vremenskom rasponu od nekoliko mjeseci 1910. godine, čitalac je zapanjen i zbog širine intelektualnih i književnih interesa mladog

Ikbala i zbog njegovih opažajnih komentara i procjena mnogih autora, ideja i teorija, institucija te historijskih događaja i pokreta. Ikbal je kasnije razvio brojne ideje koje su ovdje prisutne, tako da se *Zalutala razmišljanja* mogu nazvati odskočnom daskom njegove zrele filozofske misli.

Obnova vjerske misli u islamu (engleski jezik; 1930.; prošireno oksfordsko izdanje, 1934.). Ovo djelo prvobitno je sadržavalo šest predavanja koja su održana u nekoliko indijskih gradova 1929. godine; kasnije je pridodano sedmo predavanje, napisano na zahtjev Londonskog aristotelijanskog društva. Mnogi smatraju da je ovo djelo najznačajnije filozofske djelo modernog islama.

Ikbal je objavio brojne članke u časopisima i novinama o različitim temama, davao je izjave u brojnim važnim prilikama i uključivao se u prepisku sa ljudima iz praktično svih slojeva društva. Latif Ahmed Šervanijeva knjiga *Ikbalovi govori, djela i izjave* (Lahore: *Ikbal Academy Pakistan*, treće izdanje 1977.) reprezentativna je kompilacija takvih pisama, premda nema cilj ponuditi izabranu Ikbalovu korespondenciju. U ovom svesku su posebno bitni predsjednički govor održan na godišnjem sastanku Sveindijske muslimanske lige 1930. (prvi dio), eseji *Islam kao moralni i politički ideal*, *Muslimanska zajednica – sociološka studija*,

Politička misao u islamu, *Islamski misticizam te Pozicija žene na Istoku* (drugi dio); otvoreno pismo Džavaharlalu Nehruu, *Islam i ahmedizam* (treći dio) te pisma ili izjave pod brojem 3, 4, 17, 19, 25, 30, 31, 34, i 35 (četvrti dio). Šervanijev svezak bi trebao biti dopunjen izborom B. A. Dara *Ikbalova pisma i spisi* (Lahore: *Ikbal Academy Pakistan*, drugo izdanje 1967.), koje također sadrži Ikbalov nacrt planirane knjige, *Uvod u izučavanje islama*. Naposljetku, *Ikbalova pisma Džinnahu* (Lahore; Š. Muhammed Ašraf, 1974.; prvi put objavljeno 1942.) nudi važnu razradu nekih aspekata ikbalove političke misli.

Ikbalov engleski rukopis o pjesniku-filozofu muslimanske Indije Mirzi Abdulkadiru Bedilu (umro 1721.) uredio je, sa urdu prijevodom, Tehsin Firaki. Djelo *Bedil u svjetlu Bergsona* (Lahore: *Ikbal Academy Pakistan*, 1995., prvi put objavljeno 1988.) veoma je interesantna studija o komparativnoj filozofiji i književnosti i očekuje analizu stručnjaka koji proučavaju Ikbalovo djelo.

Prevela: Dženita Karić
(iz Mustansir Mir, *Ikbal*; knjiga izišla u biblioteci *Makers of Islamic Civilization*, izdavač *IB Tauris*, *Oxford Centre for Islamic Studies*, London, New York, 2006.)